

Özbekistan Respublikasy Ýokary we ýörite orta bilim ministrliги

Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersiteti

Filologiya kafedrasы

KURS IŞI

Tema: XIX asyr türkmen edebiýaty barada düşünje. Allaguly Allahynyň ömri we döredijiligi.

Taýýarlan: Ibragimowa Ş

Kabullan: Jepbarowa. S

N ö k ü s-2016

XIX asyr türkmen edebiýaty barada düşünje. Allaguly Allahynyň ömri we döredijiligi.

Meýilnama:

Giriş.

I BAP.XIX asyr türkmen edebiýaty.

- a)XIX asyr türkmen edebiýadynyň özboluşlygy.
- b)Bu döwürde dörän şahyrlar we orta atylan temalar.

II BAP.Allaguly Allahynyň türkmen edebýatyndaky orny.

- a)Şahyryň ömur ýoly.
- b)Şahyryň döredijilik älemi.

3.Netije.

Peýdalanylan edebiýatlar.

Giriş

Türkmen halkynyň gadymyýetden gözbaş alyp gaýdýan baý edebi mirasy bar. Atalarymyzyň bize ýadygärlik galdyran bu baý edebi mirasynda türkmeniň milli pelsepesi – dünýä, adamzat, Watan, ýurt, döwlet, azat-erkin durmuş, bagtyýar ýaşayş we onuň gözelligi, ynsan we onuň mertebesi, nesil, ynsan ahlagy we söýgi baradaky oýlanmalar jemlenipdir.

Edebiýatyň özüni öwrenmek mätäzligi onuň özi bilen bile ekiz doglan diýip aýtsak, öte geçdigimiz bolmaýar. Näme diende, çeper dörediziligiň tebigaty, edebiýatyň many-mazmuny we wezipeleri xakyndaky pikir-duýgular bize çenli etip gelen ýazuw ýadygärliklerde xem duş gelýär. Aýratyn bellemeli zadymyz, ýazuw çeşmelerinde ylmy meselede giňden ýaýrany we çuňňur örenileni gadymy grek-rim ýazuw ýadygärligidir. Şonuň üçinem gadymyýet xakynda söz edende köpräk şu çeşmelere daýanylýar. Gadymy Şumer ýa-da Mysr, Xytaý, Xind medenietiniň äxmietini taýdan xiç bir milletden kem xasaplanmaýar, emma ýokardaky sebäplere görä olary subut etmek häzirligçe aňsat düşmeýär. Meseläniň ene-de bir tarapyny xasaba almak zerur: aslynda, eger fol'kloryň ýazuwly edebiýatdan gadymylygyna ünsümizi çeksek, edebiýat xakyndaky garaýyşlaryň, pikirleriň düýp köki xalk agzeki edebiýatyndan suw içendigi mälim. Emma bu xakykaty anyklan ýagdaýda, xalk agzeki dörediziligi nusgalarynyň ýazuwda möxürülenmegi soňky döwürlerde amala aşmagy, oňa çenli olaryň gadymy teksti saklanmandygyny xasaba alyp, ene-de ýazuw çeşmelerine dolanmagymyza mežbur bolýarys. Çeper edebiýatyň ösmeginde edebiýat xakynda aýdylan pikirleriň uly goşandy bar. Edebiýaty teoretiki düşünzellersiz göz önüne getirmek asla mümkin däl. Şonuň üçin xem çeper edebiýatyň taryxy gadymy döwürlere baryp direlýändigini ýaly türkmen edebiýatşynaslygynyň taryxy xem gadymy we uzak taryxa eedir. Ol özüniň gözbaşyny irki döwür edebi ýadygärliklerden alyp gaýdýar. Şonuň üçinem ýokarda belläp geçişimiz ýaly ol çeper edebiýat bilen bilelikde ýaşap gelýär. Mysal üçin, Antik ýanan medenietiniň arxaik döwürlerine xas bolan Gomer, Gesiod, Pinder ýaly döredizileriň eserlerinde edebiýat xakyndaky garaýyşlara duş gelýäris. Xas anygyny aýdanymyzda bu eserleriň awtorlarynyň edebiýaty näxili düşündendikleri xakynda öz pikirlerini beýan edýärler. Tebigy, bu garaýyşlar awtorlaryň dünýägaraýyşlaryna gabat gelýär. Mysal üçin, Gadymy ýananlaryň pikirlerine garanda, älemiň düzülişi ýönekeý: Olimpda –xudaýlar, erde bolsa adamlar ýaşayar, älem şu ikisiniň birliginden gurulypdyr. Olaryň ynançlaryna garanda, Olimp xudaýlary erdäki ýaşayşy ýola salyp durýar ekeni.

Edebiýatyň wezipeleri, onuň ynsana täsiri meselelerine xem žuda irki zamanlarda üns berilipdir. Bu xakynda Gesiodyň (miladdan ozalky VII-VI asyrlar) “Teogoniýa” eserinde pikir aýdylypdyr. Eger arxaik döwürde edebiýaty, çeper dörediziligi ylaxy diýip düşünmeklik rüstem bolsa, ýanan medenietiniň klassyky döwrüne (miladdan ozalky V-IV asyrlar) gelip, ýazyžynyň zäxmetine bir kesp

xökmünde seretmeklik rüstem bolýar. Ýananlarda ussat ussanyň birde-bir kesp ugrundaky xyzmaty “texne” diýip ýöredilen bolup, bu söz “ussatlyk”, “xünär”, “sungat” ýaly manylary aňladýar. Bu döwürde söz sungaty xem “texne” toparyna girizilýär. Bu xili garaýşyň peýda bolmagy ritorikanyň ýörite predmet xökmünde tiz ösmegi bilen baglydy.

I BAP. XIX asyr türkmen edebiýaty

Edebiýatşynaslygyň ösüşiniň üçünzi, ýagny, XVI asyrdan XIX asyryň axyryna çenli bolan döwri öz içine gurşap alan etapy şertli görnüşde dăp we täzeçillik ady bilen atlandyrylýar. Munuň esasy sebäbi, eger XVI asyrdan XIX asyryň birinzi ýarymyňa çenli bolan döwürde edebiýaty öwrenmeklik öňdäki basgançaklarda meýdana gelen edebi-estetiki, tankydy we teoriýa giňişligi esasynda ösüp, şol etaplardaky dăpleri dowam eden bolsa, XIX asyryň II-ýarymynda sotsial-syýasy we medeni-edebi durmuş sebäpli meýdana gelen şert-ýagdaýda bu garaýyşlarda-da täzeçe pikirler beýan edildi (elbetde bular öňki dăbi dowam etdirmeginiň esasynda). Sebäbi, önde belläp geçişimiz ýaly edebi-estetiki pikirler maslaxat görnüşinde mezlislerde aýdylan bolsa, indi sotsial-taryxy şerte görä, ýagny, döwrüň durmuş şertlerinden gelip çykyp, bu etapda edebiýatşynaslyk we edebi-estetiki, tankydy garaýyşlary beýan edýän dürli görnüşdäki eserler, tezkire, ylmy rysalalar, XIX asyryň II-ýarymyndan soň gündelikli çykýan aýnamalar, gazetalaryň saxypalarynda çap edilen makalalar arkaly döredildi. Şonuň bilen bir xatarda çeper eseriň içinde goşgy we şaxyrçylyk xakynda pikiri beýan etmeklik ýagdaýy diňe bir dowam etmek bilen çäklenmän, eýsem, olar babatynda aýratyn goşgy we mesnewileriň-de edebiýatşynaslyk meýdanyna gelendigini aýdyp geçmegimiz gerek. XVI asyr we XIX asyryň axyryndaky edebiýatşynaslyk we edebi-estetiki we tankydy garaýyşlar žanr taýdan-da, mazmun taýdan-da dăp we täzeçillik diýip atlandyrylýan basgançaga laýyk görnüşde alyp barylady. Bu ýagdaý tezkire döretmekde-de, çeper döredizilik xakynda pikir ýöredende-de şaxyrlar we goşgy xakynda gürrüň edende-de xasaba alyndy.

Şu basgançakdaky edebiýatşynaslyk we edebi-estetiki we tankydy garaýyşlar diňe bir ylmy rysala, tezkire ýa-da çeper eserlerde beýan edilmän, eýsem, türki we täzik dillerinde döredilen taryxy ýadygärlik eserlerinde xem duş gelýär. Meselem, Xafyz Tanyşyň «Abdyllanama», Raxym Samarkandynyň “Taryxy xasira”, Munysynyň “Ferdöws ul-ykbal”, Zeýniddin Maxmut Wasyfynyň “Bados ul-waka” ýaly eserlerinde aýdyň görünüýär. Çünki, olarda taryxy waka we şaxslar bilen birlikde şol döwürdäki şaxyrlar xakynda xem az-kem maglumat berilýär, käwagt bolsa söz sungatyna laýyk möxüm pikirler aýdylýar. Mysal üçin, “Abdyllanama”nyň awtory bir toparyň özüne maxsus xäsietlerini öwrenmäge xereket edýär.

Mundan başga-da, Raxym Samarkandynyň “Taryxy kasira” (XVII asyr) diýip atlandyrylýan täzik dilinde ýazylan eserinde bolsa XV-XVII asyrlarda ýüze çykan wakalar, ömür süren şaxslar, olardan Xafyz Şirazy, Kemal Xozandy, Alişer Nowaýy, Abdyraxman Žamy, Zaxreddin Muxammet Babyr ýaly şaxyrlar xakynda-da gysgaça maglumatlar getirilýär.

Meselem, ol Alişer Nowaýyny «Söz sungaty äleminiň patyşasy» xökmünde beýan edip, onuň diwanlary “Xamsa”, “Mazolis un-nafois” ýaly eserlerini xem xormat bilen dile alýar. Nowaýynyň “Xaýrat ul-abror” dessanynda ussatlaryna bagyşlanan goşgularyny nusga görnüşinde getirýär. “Taryxy kasira”nyň özüne laýyk xäsietlerinden biri, onda şaxyrlar xakynda ýazylan goşgy, rubaýy we

mesnewiler köp ýygnanypdyr. Bularyň äxlisi şaxyrlaryň durmuşy we dörediziligini öwrenmekde möxüm gymmatly çeşmelerden biri ekenligini subut edýär.

Edebiýatşynaslygyň taryxyny öwrenmekde ýadygärlik görnüşindäki eserleriň biri Zeýniddin Wasifiniň «Badoe` ul-wakoe`» niň äxmieti uly. Bu eser bir tarapdan XV asyra çenli bolan edebiýatyň käbir döredizileri (Ferdöws, Abu Aly ibn Sina, Xakany Şirwany we başgalar) xakynda gyzykly maglumatlary gurşap alsa, ikinji tarapdan XV we XVI asyryň birinji ýarymyndaky medeni-edebi töwerek, onuň göze ilýän wekilleri: Ulugbek, Alişer Nowaýy, Abdyraman Žamy, Begzat, Samarkandy, Xasanşax, Gülxany Astrabady ýalylaryň durmuşy we dörediziligi barasynda xem-de şol döwürdäki edebi baglanyşyklar xakyndaky maglumatlary-da özünde zemläpdir. Bu maglumatlar edebi töwerek we onuň xäsiyetlerini, belli bir şaxyryň ömri dörediziligini öwrenmekde, şol döwürüň çeper dörediziliginiň önüne goýan talaplaryny anyklamakda uly äxmiete eýe.

Şu basgançakda meýdana gelen taryxy eserlerden ene-de biri türk dilinde ýazylan «Ferdöws ul-ykbal»dyr. Munys Xorezminiň bu eserinde XVIII-XIX asyrlarda Xorezm diýaryndaky taryxy medeni we edebi töwerek, onuň käbir döredizileri xakynda gymmatly maglumatlar berilýär. Ine, şu çeşme esasynda edebiýat taryxy üçin Mawlona Wepa, Paxlawanguly Rownak ýaly galamkeşler anyklandy. söz sungaty bilen meşgullanýanlary usul taýyndan birnäçe topara bölüp, xer Edebiýatşynaslygyň taryxynda, Mutribi Samarkandynyň xem uly orny bar. Ol «Tazkirat uş-şuara» eserinde 320-den artyk adamlar xakynda maglumat berýär. Awtoryň tezkiresiniň äxmieti şundan ybarat, ol XVI asyryň II ýarymynda ýaşap döredizilik eden şaxyr we edebiýaty söýüzileriň adyny taryx saxypasyna alyp geldi xem-de gymmatly maglumatlary bilen möxüm çeşmeleriň birine öwrüldi.

XVII asyryň II-ýarymynda döredilen tezkirelerden biri şu döwürüň alymlaryndan bolan Muxammetbade Malexa Samarkandynyň «Muzakir ul-asxab» eseridir. Muxammetbade Malexa 1641-nzi ýylda Samarkantda doglup, zamanasynyň ylymlaryny öwrenen şaxyr xem-de edebiýatşynas xökmünde şöxrat gazanan ynsan. Malexa ýaşlygyndan tezkire ýazmaklyga gyzyklanyp, axyrynda 1689-1692-nzi ýyllaryň arasynda özüniň «Muzokir ul-asxab» (“Söxbetdeşleriň sözi”) eserini ýazýar.

“Muzokir ul-asxab”da 200-e golaý zamandaş şaxyrlar xakynda gürrüň eden Malexanyň bu eserine we onuň mazmunly we çeper goşgularyna düşünen edebiýatşynas alym A.Myrzaew ony XVII asyryň kämil edebiýatşynasy diýip belleýär.

Malekanyň tezkiresi zamandaş şaxyrlaryna bagyşlanan kitap bolmagy bilen birlikde beýik şaxyr Alişer Nowaýynyň «Mažolis un-nafois» tezkiresine ýakyn bolan eseridir. Täžik dilinde ýazylan “ Muzokir ul-asxab” özünden öňki döredilen tezkireleriň däpleri esasynda döredilen kitap däl, eýsem ol öňki däpleri XVII asyryň ýagdaýynda kämilleşdirip, oňa täzelikler xem girizipdir. Muny «Muzokir ul-asxab”a girizilen şaxyrlaryň äxlisi bilen Malexanyň gürründeş bolandygy we

şonuň üçin xem eserde xer bir şaxyryň ömri we dörediziligi xakynda giň, ynamly maglumat berenliginden xem görmek bolýar.

XVI-XVII asyrlarda «Mažolis un-nafois”a meňzeş döredilen tezkirelere üns berlip seredilse, olar biri ikinjisiniň dowamy ýaly bolup duýalýar. Eger Alişer Nowaýy “Mažolis un-nafois”da XV asyryň edebi we medeni durmuşyny döretse, Xasan Nisary özüniň tezkiresinde “Mažolis un-nafois”yň döredilen döwründen 1566-njy ýyl arasyndaky Orta Aziýadaky medeni we edebi durmuşy barasynda maglumat berýär. Eger Mutribi “Tazkirat uş-şuaroda” 1566-1605-ýyllar arasynda Orta Aziýa aýratyn-da Samarkand we Buxaradaky medeni durmuşy beýan etse, Malexa Samarkandy XVII asyryň 90-njy ýyllaryna çenli bolan edebi we medeni durmuşy beýan edýär. Şeýlelik bilen, bular zanzyr ýaly öz-ara baglanýan tezkireler ýyggyndysyny emele getirýär, bu tezkireleriň ýyggyndysy XV-XVII asyrlardaky edebi we medeni durmuş xakynda xem-de şu döwürde ýaşap döredizilik bilen meşgullanan 1200-e golaý şaxyrlar we edebiýaty söýüjiler xakynda ynamly maglumatlar berýär, olaryň eserlerinden nusgalar getirýär.

Şeýlelikde, XIX asyra gelip, türk edebiýatşynaslygynda xer milletiň özüniň edebi miýrasy aýratyn görnüşde öwrenmeklige girişildi. Bu bolsa milli edebiýatyň özüne maxsus xäsiyetlerini, kada-kanunlaryny çuňňur öwrenmeklige mümkinçilik dörettdi. Şeýle edebiýatlaryň arasynda türkmen milli edebiýatşynaslygy-da ýola goýaldy. Geliň bu xakynda aýratyn söxbedimizi dowam edeliň. XIX asyryň I-ýarymyndan başlap, Gündogara daşary ýartdan syýaxatçylar köp gelip başlaýar. Türkmenistana ýoly düşen şeýle syýaxatçylaryň käbirleri çeper edebiýat xakynda gürriň edenlerinde, käte özleriniň imperialistik garaýyşlarynyň netizesinde xalkyň milli medenietini we asyrlar boýy dowam edip gelýän edebiýatyny gös-göni inkär edýärdiler. Muňa mysal üçin Angliýanyň «Ost-Ind” dien söwda kompaniýasynyň wekili Aleksandr Borisiň 1830-njy ýylda eden syýaxaty netizesinde bolan ýazgylaryny görkezmek mümkin. Ol «Entsiklopedik sözlükde” aýykdan-aýyk “Türkmenleriň edebiýaty ýok” (Rus ensiklopedik sözlügi, IX bölüm, 1877ý.) diýip tassyklaýar.

Borisiň yzysüre, 1842-nji ýylda Xod`zko dien iňlis syýaxatçysy öz ýartdaşy Aleksandr Borisa doly gaýtawul bermese-de, Türkmenleriň çeper edebiýatynyň bardygyny tassyklap, Ewropada ilkinji gezek türkmen şaxyry Magtymgulynyň gysgaça biografiýasy bilen birlikde üç sany goşgusyny iňlis diline terjime edip, Londonda neşir etdirýär.

Mundan başga-da Ewropa metbugatynda Mämmetweli Kemine xakynda “Myraly şaxyr” diýip, ilki söz açan we onuň bir goşgusyny çap eden-de Xod`zkodur. Şeýlelik bilen, Keminäniň ady we goşgusy, takmyn bilen aradan çykan ýyllarynda birinji gezek London metbugatynyň üsti bilen bütün Ewropa ýaýrapdyr.

Rus metbugatynda türkmen edebiýaty we şol babatdan onuň üç sany klassyk wekili Magtymguly, Kemine, Mollanepes xakynda ilkinji gezek 1857-nji ýylda söz açan rus alymy prof. I.N.Berezindir. Ol özüniň üç tomluk «Türk

xrestomatiýasynda” Magtymgulyňy “dünýäniň wagtlaýynlygyny we gamyny” wasp eden “sopy” şaxyr xökmünde suratlandyran bolsa, Mollanepesi “arassa söýgi lirikasynyň wekili” xem-de “Merw xany Gažar baýa öwgüler ýazan” şaxyr diýip xäsietlendirýär. Keminäni bolsa, özüniň “Rux göteriži ýamory, degişgenligi we satirasy” bilen tanalan şaxyr xökmünde görkezýär.

Görşümüz ýaly edebiýatşynaslyk taryxy etaplary ätläp, XVI-XIX asyrlarda antik we orta asyrlardaky öwreniliş ýagdaýyndan ep-esli tapawutlanyp durdy. Şonuň üçinem bu döwürde öňki däbi dowam etmek bilen birlikde täzelikler-de ýola goýaldy. Biz bu ýagdaýy edebiýatşynaslykda döp we täzeçillik diýip atlandyrdyk. Türkmen edebiýatşynaslygynyň ösüşinde-de şol däpler dowam etdirilip gelindi. Emma, soňky wagtlarda ylmyň, texnikanyň ösmegi bilen bu ugurda täze öwrülişikler peýda boldy. Biz bu barada soňky mowzuklarda aýratyn durup geçeris.

XIX asyr türkmen edebiýaty barada gürrüň edende bolsa, öňki döwürleriň edebiýatlarynda bolşy ýaly, sotsial mazmuna eedir. Bu onuň zemgyetçilik wezipeleriniň amala aşmagynyň esasy alamatlaryndan biridir. XIX asyryň edebiýaty ondan öňki döwürleriň ýazuw ýadygärlikleriniň we fol’klor nusgalarynyň iň demokratik, iň progresssiw ideýa ugurlaryny, çeperçilik däplerini esas edip almak bilen, olary döwürň sotsial-syýasy, milli garaşsyzlyk talaplaryna laýyk işläpdir, çeper derňewi ösdüripdir.

Şeýle xem XIX asyr türkmen şaxyrlarynyň aglabasy taryxy, filosofiýany belli derežede özleşdiripdirler, edebi dörediziligiň taryxy, teoriýasy, tankydy boýança bolsa gündogaryň baý material bazasyny öz-özleri özleşdirmeli bolupdyrlar. Şol baza olaryň ideýa-çeperçilik ösüşine itergi beripdir. Bu döwürde Mollanepes, Talyby, Kemine, Gurtogly, Seýdi, Zelili, Zynxary, Mätäzi, Abdyssetdar Kazy ýaly şaxyrlar ýaşap döredizilik bilen meşgullanypdyrlar.

XIX asyr türkmen klassyk şaxyrlarynyň döredizliginiň öwrenilişi meselesine gelsek, Talybynyň lirikasyndan nusgalar, «Talyby we Saxypžemal» ady bilen belli, emma xenize çenli dolulygyna tapylmaýan dessanyndan bölekler ilkinzi gezek aýratyn kitap görnüşinde 1941-nzi ýylda okyzy köpçüligine etirilýär. Bu ýygynyndyny N.Xozaew toplaý, oňa sözbaşy xem ýazypdyr. Talybynyň eserleri ilkinzi gezek 1963-nzi ýylda kitap edilip çykarylýar. Ol S.Durdyew tarapyndan toplanyp, sözbaşy, sözlük we düşündiriş bilen-de üpžün edilipdir. Talybynyň ömri we dörediziligi barada S. Durdyewden soň ýörite ylmy barlag alyp baran G.Amangeldiewadyr. Şu iki edebiýatçy Talyby xakynda portret-oçerk ýazypdyr. Olaryň bu işi «Türkmen edebiýatynyň taryxy» (III tom. Aşgabat, 1977, 151-sax.) kitabynda erleşdirilýär.

Mundan başga-da K.Durdyew özüniň “XIX asyr xem-de XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatyndan oçerkler” atly barlag işinde şol döwür şaxyrlary bilen bir xatarda Talybynyň ömri, dörediziligi xakynda xem delilli materiallary beripdir. Onuň eserleri babatynda özüniň garaýyşlaryny-da getiripdir.

Şu döwrüň beýik satirik şaxyry Keminäniň edebi mirasyny ymykly toplamak we öwrenmek işi otuzynzy ýyllaryň aýaklaryna we ondan soňky döwürlere degişlidir. Emma şeýle-de bolsa, Keminäniň eserleriniň neşir taryxy 1842-nzi ýylda başlanypdyr. A.L.Xodz`ko «Meşhur pars poeziýasyndan parçalar» (1942 ý.) kitabynda Keminäniň «Ýaraşmaz» atly goşgusyny iňlis dilinde sözme-söz terjimede beripdir. Bu fakt ilki bilen A.Krymskiý tarapyndan ylmy dolanyşyga girizilýär, soňra D.Nuralyew we başgalar tarapyndan çuň degşirilýär. A.L.Xodz`ko 1833-nzi ýylda Demirgazyk Xorasanda Nardin dien erde edebiýat we fol`klor materiallaryny ýygnapdyr. Şol gözlegler maxalynda türkmen edebiýatyna degişli on üç sany goşgyny ýazyp alypdyr. Diýmek, şu topara degişli bolan «Ýaraşmaz» atly goşgy Kemine xeniz dirikä 1833-nzi ýylda Nardine baryp etipdir, äxtimal, şol uçurda Xodz`ko bilen Ewropa tarap gidipdir.

Keminäniň eserler ýygyndysynyň ilkinzi neşiri 1940-nzy ýylda peýda bolýar. Şaxyryň eserleri 1954-nzi ýylda we 1959-nzy ýylda xem aýratyn kitap edilip çykaryldy. Keminäniň eserleriniň 1971-nzi ýyldaky neşiri täze tapyndylary xem öz içine alýar.

Şaxyryň dörediziligi boýança R.Alyew ýörite iş alyp baryp, özüniň «Keminäniň ömri we dörediziligi» (Aşgabat, 1956) atly kitabyňy neşir etdirýär. Şeýle xem, şaxyryň dörediziligi barasynda «Kemine» atly şaxyryň ömrüne we dörediziligine degişli makalalar ýygyndysy-da (Aşgabat, 1971) edebiýatşynaslykda uly äxmiete ee. Onda edebiýatçylar şaxyr xakynda bilen maglumatlaryny makala görnüşinde erleşdirip, oňa özleriniň edebi pikirlerini aýdypdyr. Mundan başga şaxyr xakynda 1975-nzi ýylda «Kemine» ady bilen ylmy dokladlar, makalalar we xabarlar ýygyndysy çapdan çykdy. K.Durdyewiň ýokarda ady agzalan kitabynda-da Keminäniň ömri we dörediziligi xakynda edebi pikirler bildirilipdir.

Edebiýatçy Ž.Allakowyň «Ak guş ýa-da gara garga. Bu edebiýata ýokuşan ýowuz keseldir» («Edebiýat we sungat», 1990) atly makalasy zedelli bir meseläni orta atýar. Onda şu wagta çenli Keminäni garyplykda ösen şaxyr diýlip aýdylýan bolsa, awtor Keminäni garyp görkezjek bolmak nädogrydygy baradaky pikirlerini beýan edipdir. Eri gelende bu pikiri edebitçy M.Amansäxedow xem makul bilýär. Ol özüniň «Şygyr sungaty we şaxyrana şaxsyet» (Aşgabat, 2000) atly işinde bu pikiri aýdyp geçipdir.

Serkerde şaxyr Seýitnazar Seýdiniň goşgulary aýratyn kitap görnüşinde ilkinzi gezek 1926-nzy ýylda çap edilip çykarylýar. Kitapda şaxyryň 23 sany goşgusy erleşdirilipdir. Seýdiniň goşgulary ikinzi gezek ýygindy edilip, 1940-nzy ýylda çykarylýar. Ol A.Axundow-Gürgenli tarapyndan düzülip, 37 sany goşgyny öz içine alýar. Şaxyryň goşgulary üçünzi gezek 1942-nzi ýylda kitap edilip çykarylýar. Onda bary-ëgy 9 sany goşgy berlipdir. Şaxyryň eserleri kitap görnüşinde 1948-ýylda xem çapdan çykýar. Edebiýatşynas B.Garryew tarapyndan düzülen bu ýygindy 62 sany goşgudan ybarat. Goşgular tematika bölünipdir. Neşiriň söz xatasy žuda köp.

Seýdiniň 59 sany goşgusyny öz içine alýan kitaby 1955-nzi ýylda peýda bolýar. Altynzy neşir 1959-nzy ýylda çykýar. Şaxyryň eserleriniň edinzi neşiri 1976-nzy ýylda çapdan çykýar. Bu ýygyny şaxyryň liriki mirasyndan 89 sany, «Goşa pudagym» dessanyndan 36 sany, umumlykda 125 sany goşgyny öz içine alýar.

Seýdiniň ömri we dörediziligi bilen A.Axundow-Gürgenli, B.Garryew, M.Garryew, K.Žumaew, X.Taňryberdiow, S.Durdyew, T.Nepesow, M.Annamuxammedow we başgalar meşgul boldular. Edebi dörediziligi xronologik öwrenmek çeperçilik aňňň ösüş etaplaryny görkezmekden başga-da, mazmunyň we ideýanyň xem ösüş logikasyny yzarlamağa şert döredýär. Şu sebäpdan xem edebiýatşynaslykda Seýdini xronologik öwrenmek islegi döredi, onuň döredizilik işini döwürlere bölmek synanyşyklary boldy. Seýdini ýörite öwrenizi M.Garryew şaxyryň döredizilik taryxyny üç etapa böldi. Birinzi etap – 1785 – 1800-nzi ýyllar, ikinzi etap 1800 – 1823-nzi ýyllar, üçünzi etap 1823 – 1936-nzy ýyllar. Edebiýatçy bu bölekleri taryxy protsesse laýyklykda böldi. A.Muxammedow onuň liriki gaxrymanynyň watançylyk duýgularyny, içki psixologik ösüşini yzarlamağa arkaly üç etapy belledi. Birinzi etap 1820-nzi ýyla çenli bolan döwür. Bu etapda liriki gaxryman adaty esger. Ikinzi etap 1820 – 1823-nzi ýyllar M.Annamuxammedowyň belleýşi ýaly, «Indi şaxyr göreşizi bolmak bilen birlikde syýasy ýolbaşça öwrülip başlaýar».

K.Durdyew xem özüniň ýokarda ady agzalan işinde şaxyryň biografiýasy, döredizilik älemi babatynda oňat materiallary beripdir.

Edebiýatçy G.Geldiewiň «Taryx. Edebi ykballar» (Aşgabat, 1990) atly işinde Seýdiniň elegiýalary xakynda gürrüň edilip, onuň «Goşa pudagym» dessanyndaky gaxrymanlar şaxyryň xut öz ogullarydygy taryx bilen deňeşdirilip barlag edilýär. Awtor Seýdiniň «Goşa pudagym» dessanyndaky wakalar şaxyryň terzimegalynyň bir bölegidir diýip belleýär.

Şu döwür şaxyrlaryndan ene-de biri Zelili bolup, onuň edebi mirasyny öwrenmek meselesi-de edebiýatşynaslygyň üns merkezinde bolupdyr. Zelili barada ilkinzi iş ýazanlaryň biri Ýa.Nasyrly bolup, onuň «Zelili xakda meniň pikirlerim» dien makalasy 1926-nzy ýylyň 1-nzi dekabrynda «Türkmenistan» gazetinde çykýar. Bu şaxyryň edebi mirasyny toplamak we öwrenmek, ozaly bilen, Türkmen medenietini instituty tarapyndan ýola goýlupdyr. A.Gürgenli 1937-nzi ýylda Zeliliniň 107 sany goşgusyndan ybarat golýazmany tapypdyr. Ýöne soň ol ýitipdir. Emma, S.Durdyewiň 1960-nzy ýyllaryň başynda Nebitdagdan tapan golýazmasy belli bir derejede şol ýiten golýazmanyň öwezini doldurýar. A.Gürgenliniň «Zeliliniň durmuşy we dörediziligi» dien makalasy şu ýylda okyžylar köpçüligine xödürlenipdir.

1936-nzy ýylda Moskwada rus dilinde «Türkmenistanyň xalklarynyň dörediziligi» dien ýygyny çap edilýär. Onda Zeliliniň dört sany goşgusy erleşdirilýär. Olardan «Xoş indi» atlandyrylýan goşgynyň türkmençe nusgasy ýitip gidipdir. K.Ataewiň ««Xoş indi» tapylmazmyka?» dien makalasynda aýdylyşyna

görä, ol goşgynyň asyl nusgasyny 1926-nzy ýylda taryxçy G.I.Karpow bir ýatkeş adamdan ýazyp alypdyr.

Zelili xakynda ilkinzi neşir maglumaty 1892-nzi ýylda Aşgabatda rus dilinde çap edilen «Zakaspi oblastynyň syny» dien kitapda peýda bolýar. Onda «Magtymguly – lirik şaxyr, 150 ýyl ozal Etrekde ýaşapdyr, Zelili – Molla Zelili – Gürgende» diýlip ýazylypdyr.

Zeliliniň goşgularynyň özbaşdak ýygyny ilkinzi gezek 1926-nzy ýylda çap bolup çykýar. Kitaba 30 goşgusy girizilipdir. Şaxyryň eserleriniň ikinzi neşiri 1940-nzy ýyla degişli. 48 sany goşgyny öz içine alýan bu ýygyny A.Axundow – Gürgenli taýýarlapdyr, oňa sözbaşy ýazypdyr.

Zeliliniň 1954-nzi ýyldaky eserler ýygyny N.Küräew hem-de S.Durdyew tarapyndan tertibe salnypdyr. Muňa sözbaşyny S.Durdyew ýazypdyr. 1959, 1960-nzy ýyllardaky neşirleri S.Durdyewyň toplan, sözbaşy ýazmagynda çap edilip çykarylýar.

Zeliliniň eserleriniň 1982-nzi ýyldaky neşirini M.Öwezgeldiew toplan, oňa sözbaşy hem ýazypdyr. Bu neşirde öňde berilmedik 115 sany goşgy berilýär.

Gurbandurdy Zeliliniň goşgular diwany Eýranda hem iki gezek (sözbaşy we neşir eden Myratdurdy Kazy, Kümmetxowuz, «Kowus» neşirýaty) neşir edilýär.

Şeýlelikde, Zelili barasynda A.Taýymow «Watançy şaxyr – Seýdi we Zelili» (1942), B.Garryew «Zelili we onuň döwri» (1943), G.Gurbansäxadow «Gurbandurdy Zelili» (1945), S.Durdyew «Gurbandurdy Zelili» (1959), M.Öwezgeldiew «Zeliliniň ömri we dörediziligi» (1982), Ş.Gandymow «Axlak gözelliginiň aýdymçysy» (1982), K.Ataew «Magtymguly we Zelili» (1982) we başgalar, ylmy iş, monografiýa, kandidatlyk dissertatsiýa (S.Durdyew «Watançy şaxyr Zeliliniň ömri we döredizilik ýoly») (1962), Gurbandurdy Geldiew «Gurbandurdy Zelili» (ömri we döwri we şygry) (1982) bar.

1990-nzy ýylda Zeliliniň doglan gününüň 200 ýyllygyna bagyşlanyp, «Zelili» ady bilen şaxyr xakynda ylmy dokladlar, makalalar we xabarlar M.Öwezgeldiewiň we M.Çaryewiň redaksiýasy bilen neşir edilýär. Munda birnäçe edebiýatçylar şaxyr xakynda, onuň döredizilik mirasy barasynda özleriniň edebi pikirlerini beripdir. XIX asyr türkmen şaxyrlaryndan “Yşk mülkiniň soltany” xasaplanýan Mollanepesiň hem edebi mirasyny öwrenmek hemişe edebiýatşynaslygyň ünsüni özüne çekip gelipdir. Mollanepesiň eserleriniň neşir meselesi sözüň doly manysynda 1940-nzy ýyldan soň ýola düşüp ugraýar. Şol ýyl onuň liriki eserlerini A.Axundow – Gürgenli çapa taýýarlap, M.Kösäewiň redaktorlygynda, “Zöxre-Taxyr” dessany bolsa N.Aşyrow bilen B.Garryew çapa taýýarlap, A.Axundowyň redaktorlygynda kitap bolup çykýar. Lirika bilen dessan şu xili aýry-aýrylykda, şeýle hem birleşdirilen görnüşde 1947, 1948, 1955, 1959, 1961, 1963-nzi ýyllarda çap edilýär.

Mollanepesiň dörediziligini öwrenmek işi belli derejede dowamly xäsiyet alypdyr. Munuň şeýle bolmagynda esasan, Xožaly molla Myratberdi ogly, molla

Sabyr söýün ogly, A.N.Samoýlowiç, A.Axundow – Gürgenli, B.Garryew, M.Kösäew, A.Kekilow, T.Nepesow, A.Nurýagdyew, D.Nuralyew, K.Durdyew we başgalaryň xyzmatlary uly. Aýratyn xem bu ugurda A.Kekilow kän iş alyp bardy. Onuň “Mollanepes” atly kitaby ilki 1957-nzi ýylda, soňra şol at bilen kiçi göwrümde 1962-nzi ýylda Aşgabatda çap edilýär. XIX asyr türkmen şaxyrlarynyň xatarynda Mätäziniň-de dörediziligi edebiýatşynaslar tarapyndan giňişleýin öwrenilipdir. A.N.Samoýlowiç Mätäziniň adyny dünýä ilkinzi ýaýradan adam xasaplanýar. Ol 1909-nzy ýylda “Rus arxeologik žemgyetiniň Gündogar bölüminiň ýazgylarynda” şaxyr barada söz açýar we onuň “Aýperi” goşgusyny çap edýär.

1915-1916-nzy ýyllarda Aşgabatda “Ruznamaýy-Maweraýy-Baxry-Xazar” gazetinde Mätäziniň birnäçe goşgusy çap edilipdir. Alyşbeg Alyewiň “Şaxyr Mätäziniň teržimexaly” dien gysgaça makalasy şu gazetde beýan edilýär.

1923-nzi ýylda Allaguly Garaxanowyň Daşkentde neşir edilen “Ene dilimiz” dien okuw kitabynda Mätäziniň “Bolsun” ady bilen “Xoş olsun” (baş bent) goşgusy ilkinzi gezek çap edilýär. 1928-nzi ýylda belli saz öwreniziler W.Uspenskiý, W.Belýaew özleriniň “Türkmen sazy” dien kitabynda-da Mätäzi xakynda gürrüň edýär we onuň şygryrlaryndan getiripdir.

Şaxyryň goşgularynyň ilkinzi ýygýndysy 1940-nzy ýylda çapdan çykýar. Ony çapa taýýarlan, sözbaşy ýazan N.Aşyrowdyr. 1943-nzi ýylda B.Garryew tarapyndan Mätäziniň 13 goşgudan ybarat goşgusy “Saýlanan goşgular” ady bilen ýygýndy bolup çapdan çykýar. Mätäziniň liriki goşgulary birnäçe gezek (1954 ý. çapa taýýarlan N.Aşyrow, A.Kerimow; 1962 ý. çapa taýýarlan A.Ulugberdiýew, A.Çarygulyewa) neşir edilip, okyžylara etirilýär. Şaxyryň 150 ýyllyk ýabileýine bagyşlap, 1975-nzi ýylda goşgular ýygýndysy çapdan çykdy. Çapa taýýarlanlar A.Çarygulyewa, A.Nurýagdyew. Edebiýatşynas A.Çarygulyew «Mätäziniň poeziýasy» dien temada 1964-nzi ýylda dissertatsiýa gorap, filologiýa ylymlarynyň kandidaty boldy. 1978-nzi ýylda «Annagylyç Mätäzi» ady bilen şaxyr xakynda ýazylan ylmy dokladlar, makalar we xabarlar erleşdirilen ýygýndy A.Meredowyň we M.Öwezgeldiýewiň redaksiýasy bilen neşir edildi. Onda edebiýatçylar şaxyryň ömri, dörediziligi, eserleriniň çeperçilik aýratynlygy barasynda özleriniň pikirlerini bildiripdir.

Şeýlelikde, XIX asyr türkmen klassyk şaxyrlarynyň edebi mirasyny öwrenmek işi giň gerim aldy. Emma, gynansakda, biz bu asyryň şaxyrlarynyň dörediziliginiň edebiýatşynaslykda öwrenlişi babatynda olaryň äxlisini gürrüň edip bilmedik. Öz gezeginde ýokarda agzalan işler xem edebiýatşynaslygyň ösüş taryxynda uly äxmietiniň bardygy mälim.

II BAP. Allaguly Allahynyň türkmen edebýatyndaky orny.

Allaguly Allahy şahyr edebi mirasynyň hemmesini doly gola salnyp bilinmedik bolsada, onuň ep-esli bölegi mälimdir. Emma ol miras henize çenli öwrenilmän gelinýär. Onuň 80-e golaý şygrynyň mälimdigne garamazdan, olar ýygyny hökiminde hem neşir edilenok. Elbetde, munyň “Allahy köşük şahyry bolupdyr” diýen ýaly pikirleriň, duýgylaryň edebiýatçylaryň arasynda ýaýramagyndan agtarmak bolýar. Ine, şu pikirler Allahynyň ilkinji golýazmasy tapylandan bäri dowam edip gelýär. Şol sebäpli meşhur türkolog, akademik A.N.Samaýlowiçiň baryp-ha 1927-nji ýylda ýazan bir makalasynda Allahynyň ady agzalan bolaýmasa ondan bäri Allahynyň adam agzalanok.

Allahy şahyryň durmuş ýoly hakyndaky maglumatlar örän ujypsyzja dyr. Şahyryň nebereleri ýurdumyzyň dürli künjeklerinde ýaýrapdyr. Onuň nesilleri barada maglumat ýok.

Allahy durmuş ýoly hakyndaky maglumatlary dikeltmekde onuň obadaşlaryň beren maglumatlary, şahyryň öz şygrylary, zehinli öwütçi Zynharynyň ol barada kem käsleýin aýdan zatlary esasy gollanma bolup hyzmat etdi.

Türkmen edebiýatyny öwreniş ylymynda Allaguly Allahy ady ilkinji gezek 1926-njy ýylda neşir edilen Seýdiniň “Saýlanan goşgular” eseriş sözbaşynda ýatlanyp geçýär. Bu ýygyny bilen tanyşmak akademik A.N.Samaýlowiçiň özüne mälim bolan türkmen şahyrlaryň arasynda Allahynyň adyna henize çenli düş gelmändigini 1927-nji ýylda ýazan bir makalasynda belläp geçýär. Käbir makaladyr edebi hronikalarda bolsa bu şahyryň 70-den gowrak şygryň awtorydygy aýdylýar.

Allaguly şahyryň durmuş ýoly baradaky maglumatlar köplenç rowaýat, gürrüň ýa-da maglumat häsiýetlidir. Şularyň üstesinede şahyryň öz şygrylaryndaky berilýän awtobiografik maglumatlaryny goşanynda, onuň ömür ýoly barada aşakdaky netijeleri çykarmak mümkin.

Allaguly şahyr XXVIII asryň 90-njy ýyllarynda dünýä inip, XIX asryň 70-nji ýyllarynda hem aradan çykypdyr. Ol ärsary türkmenleriň güneş urugynyň gynly-bagşyly böleginiň atlylar tiresindendir. Öňüp ösen ýeri bolsa Kerki welaýatynyň gynly –bagşyly obasyndandyr (Häzirki Halaç raýonynyň “Kommunizim” kalhozynyň Kominteri uçastogy). Allagulyň kakasyna Magtym(Magsym) işan diýer ekenler. Ol örän sowatly adam bolupdyr.

Allagulynyň ýaşy hakda dürli pikirler orta atylýar. Şularyň birinde ol XIX asryň başlarynda doglupdyr diýlip görkezilýär. Emma bu pikir bilen ylalaşyp bolmaz. Sebäbi bu wagtda doglan şahyryň 1821-nji ýylda aradan çykan Nyýazguly halypanyň terbiýesini alyp ýetişmejeği öz-özünden düşnuklidir. Elbetde medresede okamak üçin okuwçynyň iň bärkisi yetginjeklik ýaşly bolmalydyr. Allaguly şahyr ömriniň ahylarynda ýazan bir goşgusynda Nyýazguly halypany ýatlap, onuň terbiýesini alandygny aşakdaky setirler arkaly nygtaýar.

Köňlimden çykarma keýpiýetlerin,

Halypa Nyýazgulyň terbiýetlerin.

Bu ýokarky pikre garşy bolup Allahynyň XVIII asryň soňky 10-ýyllygynda dünýä inendigine şübhe goýmaýar. Şahyryň XIX asryň 70-nji ýyllarynda aradan çykandygyny bolsa onuň “Çärýek sen” , “Dergähine” ýaly şyglary görkezýär. Şygrylaryň birinjisi 1867-1868-nji ýyllarda ýazlypdyr. Ikinjisi patşa Russiýanyň Lebap sebitlerini öz protektaryna öwren döwürlerine, ýagny 70-nji ýyllarda döredilipdir. Şahyryň ýaşy baradaky bu maglumatlar onuň obadaşy 70-ýaşly Weli Täç oglunyň “Bagşylaryň arasynda Allaguly diýip biri öten . Ölenine hem 90-100-ýyl bolan” –diýen maglumaty bilen-de belli derejede utgaşýar.

Allaguly şahyryň maşgala durmuşy barada hem maglumat örän ujypsyz. Allanazar, Atanazar oglunyň habar bermegine görä, Allahynyň sabyr atly bir ogly bolupdyr. Ol döwrüniň ýokary bilimini alyp, atly molla höküminde tanalypdyr. Sabydan Mystapaguly atly bir ogul galýar. Atanazar aga Allahynyň nebereleriniň soňky ösdirmeleri ykbaly barada şeýle gürrüň berýär: “Allagulyň agtygyna Mystabaguly Magsym diýerdiler. Men ony görädim . Ol ileri –Bayramaly gitdi, häzirem şol ýerde bolmaly.”

Allagulyň perzendi ýeke-täk Sabyr däldir. Onyň başgada iki-üç çagasy bolup, olar agyr kesel zerarly açlykda aradan çykypdyrlar. Allahynyň çäresiz derdiň berýän azaplaryny beýan edip, “Mähnät baryny” , ”duçar bolmasyn” , “Gelmedi” ýaly şygrylary okamak arkaly, onuň maşgala meseleseindäki çeken agyr horluklaryna göz ýetirmek bolar. Şahyryň bu goşgularyndan ylaýtada

Ata ene, doganlar hem bolmasa,

Özge babadaşyň biri gelmedi-

Setirlerinde onuň Magsym mollanyň ýeke-täk mirasdardygyny, dogan-garyndaşynyň hem ýoklugyny bilmek bolýar.

Allaguly döwrüniň ýokary sowadyny alan hem-de Gündogar poýezyasynyň baý edebi däplerini ymykly özleşdiren şahyrdyr. Ol oba mekdebini gutarandan soň, Buhara gidýär. Şol ýerde hem Nyýazguly halypanyň “Çar minar” ady bilen meşhur bolan medresesine okuwa gidýär. Okuwyny gutarandan soň, öz dogduk obasyna gaýdyp gelýär hemde oylan okatmak käri bilen meşgul bolýar. Allaguly ahunlyk derejesinji alsada , dine ynanan hem-de oňa hormat goýan şahyr bolsada , ahun hökmünde dini wagyzlary ýaýratmakdan saklanypdyr. Elbetde ol şahyrçylyk bilen bilelikde ahunlygy hem deň-derejede ýöredip biljekdi. Sebäbi bular tebigaty boýunça hem bir-birine tersdirler. Allahy bolsa şularyň birinjisine has meýillidi. Şonuň üçin hem ol halk arasynda “Çala molla, emma sowathon” adam hökmünde tanalypdyr.

Şahyr Gündogar edebiýatynyň dürdäneleri bilen hem hut şu döwürde tanşyp ugraýar. Ol medresede bilmi bilen çäklenmeýär. Şahyr halk döredijiliginiň, ýazuwly edebiýatynyň nemunalary artykmaç gyzyklandyrypdyr.

Ol medresäni gutarandan soň, özüniň tebigaty ylhamyny söz sungadynyň niçe senedine bagş edipdir. Şahyr halk arasynda sowathon şahyr höküminde tanalypdyr.

Allahynyň çyn ady Allagulydyr. Ol Allahy we Dilnowaz diýen lakamlar bilen eser döredipdir. Bu barada Zynharynyň bir golýazmasynda şu aşkdaky mazmunda şeýleräk bir maglumat berlipdir: “Emma Kerki welaýatynyň gynly tiresinde Dilnowaz diýgen bir şahyr bar erdi, çyn ady Allaguly erdi. Şol jähtden özi şygry aýdanda Allahy diýip getirer erdi.”

Allaguly medresäni gutarandan soň, kân wagt geçmänkä, onuň atasy aradan çykýar, garahassalyk keseli ony doganlaryndan hem aýra salýar. Şeýlelikde Allahynyň durmuş güzerany agyrlaşyp şu ýagdaý şahyry emir gullukçylaryna ýüz tutmaga mejbur edipdir. Şeýlelikde şahyryň onlarça odadyr-kasydasy ýüze çykýar. Şahyr öz arzuw-hyýalyny, isleg-arzuwyny, agyr durmuşyny “sypaýy stil” bilen sygra salýar.

Onuň “Allaberdi şyh”, “Gelmişem”, “Men Begim”, “Boldy begim”, “Abdyweli” “Seýitguly begin”, “Döwran ýetişdi”, “Dünýä gelendir” ýaly oda şygrylarynda şahyryň bir gaýgysy gizlenip ýatyr. Bularda öwgä garanda gam-gussa, ýürege ejir berýän dertler has köp görünýär:

Her zaman ýörsem bu ýollarda garyplyk saýy men,
Biedet eýläp umyt dergähde lütfi-raýy men,
Garyplykda ýörigen türkmeni sähraýy men,
Ol jenap alyga hiç biarza barmas men begim!

Şeýlelikde Allahy odalarynyň we kasydalarynyň özboluşly bir ýagdaýda dörändigini aýdňlaşdyrýar.

Ýerli baýlardan hemaýat tapmadyk şahyr Kerki begine ýüz tutupdyr. Bu ýerde ony ýasawullyk kärene kabul edýärler. Bu barada Zynhary şahyryň eserler golýazmasynda şeýle maglumat berilýär: “Allahy... altmyş ýaşynda bir garry kişi erdi... ýasawullyk kylar erdi”. Şu setirlerden onuň ömriniň ahyrna çenli ýokary işde işländigini görünýär. Allahynyň wezipesi Kerki begiň permanlaryny ile dargatmak bolupdyr. Allahy şu wezipede işlemek bilen, köşk durmuşyna, ejiz gatlagyň ahlak sypatlaryna örän belent bolupdyr. Emiriň permanyny dürli welaýatlara, obalara dargatmak bilen birlikde ol halk durmuşuny öwrenipdir.

Muňa garamazdan şahyra köşk durmuşynyň zyýanly endikleriniň belli-külli täsir edendigini inkär etmek bolmaz. Allahynyň sabyrlylyk, geçirimlilik ýaly häsiýetleri häli-şindi gaýtalap durmagy şunuň netijesidir. Ýöne Zynhary şahyryň yzgiderli ýazgarmalary, galybersede köşk durmuşynyň mazmunсыzlygy Allahyda täzeçil garaýşyň ýüze çykmagyna getiripdir. Onsoňam şahyr bütin durky bilen ýokary

synpa ymtylmanlygyny aýratyn bellemek gerek. Onuň döredijiliginiň agramly bölegi halkyň durmuşy bilen dem alýar.

Allahynyň durmuş ýolunuň çylşyrymlylygyna görä onuň durmuşa bolan garaýşyda örän çylşyrymlydyr. Şahyrda wagtlaýyn, döwürleýin dörän garaýyşlarda bir-birne gapma-garşy geýär. Şu ýagdaýa garamazdan şahyryň baş temasy sotsial mesele, durmuş bolandygyny aýratyn bellemek gerek. Şahy bu tema taryhy anyklyk goýmak arkaly ony öz döwüniň wakalary esasynda çözüär. Bu bolsa onuň eserlerinde realistik häsiýeti güçlendirýär. Şahyr başga temalara az seredýär. Onuň öwüt-ündew temasyndan ýazan goşgulary bolsa durmuşy bilen utgaşyp gidýär.

Şahyr ýokary synpyň ideýasy bilen ýaşan bolsady onda beýle pikirleri orta atmazdy.

Ine şol şygrydan bentler:

Ýetim görüp baş egin
Paý diýgen işi paş geler.
Hezil-keýp gurap degeniň
Bir gün gözünden ýaş geler.

Ýetimler men bersem nan,
Başym sypasam hemçynan,
Kyýamat gün ýetm oglan,
“Allahy” diýip gardaş geler.

Allahynyň lirikasyna umuman göz aýlasaň, onuň şygrylarynyň haýsy temadandygyna garamazdan, ählisine mahsus bolan bir aýratynlygyň bardygyny görmek bolýar. Şahyryň her bir eseriniň anyk ýüze çykyş taryhy bar. Şol sebäpli onuň eserlerinde epikilik güýçlidir. Has takygy şahyr durmuşy diňe duýgular bilen däl-de, liriki “faktlar, detallar”, sýujetler bilen janlandyrypdyr. Dogry onuň şygrylary naturalistik öwişgine girýär. Ylaýtda bu häsiýet şahyryň harby-syýasy lirikasyna degişlidir. Her halda bolsa Allahy şygryň adaty duýguçylygyndan daşary öz duýglaryny durmuş, söweş, sosial sahnalara bermäge ýörelge edinen şahyrdyr.

Allahyda şeýle çugdam sosial oýlar köp babatda döräpdir. Ýöne onda formalaşyp, bitewileşip ýetişmedik – heniz diňe” şahyrana faktlygyna” ýaşaýan oýlaryň örän köpdigini aýtmak gerek. Hatda şahyrda bitewi fona girip bilmedik sýujetli eserleriň

bardygyny hem aýtmalydyrys. Şeýle eserleriň biri hem bize doly ýetip gelmedik “
Toý dessanydyr”.

“Toý dessany” eseri adaty endik edilen dessan janrynyň diňe forma taraplary saklanýar. Bu eser Lebap durmuşynyň janly bir sahnasydyr. Onuň gahrymanlary doly suratda entek Allahy şahyryň fantaziýasyndan geçmedik adaty adamlardyr.

Allahy diňe özüniň gören şaýady bolan wakasyny beýan edýär. Döwirdeşlerni artykmaç detallar goşup olaryň obrazyny umumylaşdyrjagam bolup duranok. Belli bir ideýa-estetik häsiýete ýugrulmadyk gahryman anyk wakanyň adaty şaýatyna öwürülýär. Onuň häsiýeti ösmeýärem, kämilleşmeýärem. Şonuň ýaly esere başdan aýak gatnaşýan Nyýazmyrat, Sala mürze ýaly gahrymanlaryň häsiýetlerem şol bir durşyna dur. Dessan eşiğine giren bu eseriň başga bir häsiýeti bar. Ol durmuşyň hut özünde dörän ýiti konfliktdir.

Bu ägirt zehin edebiýata şahsyýet bolup geldi. Onuň eserleri ýyl geçdigiçe täze öwüşgin alýar, döwür, döwran, jemgyýet çalyşdygyça barha kyn, gyzykly meseleleri orta çykarýar. Şonuň üçinem ol poeziýa äleminde parlak ýyldyz bolup, ýagty saçan akyldarlaryň biri. Onuň goşgularyny okanynda özüň üçin täze bir dünýäni açan ýaly bolýarsyň, onuň egsilmez ideýa-estetiki güýjüne, durmuşyň ähli taraplary barada örän jaýdar aýdan dana pikirlerine haýran galýarsyň. Şahyryň köp taraply döredijiliginde halk efsanalaryna, dessanlaryna, rowaýatlaryna, legendalaryna goýan hormaty, olara beren bahasy hem uly orun tutýar. Şonuň üçinem ony türkmen klassyky edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri hökmünde tanamak bilen şol bir wagtda halk döredijiligini öz goşgularynda çeper söz bilen beýan beýan edendigi üçin, ony söz binýatkäriniň uly ussady hökmünde-de göz öňüne getirip bileris. Ol özüniň köp taraply döredijiliginde halk dessanlaryny we rowaýatlaryny giňden peýdalanyndyr. Şahyryň beýikliginiň bir tarapy hem şonda. Onuň goşgulary geçmiş we onda bolup geçen hadysalar rowaýatlar bilen saýrap dur, şol bir wagtda hem geljekde bolup geçjek zatlar barada-da welilik bilen habar berýär.

Şahyryň goşgy setirlerinde halk dessanlary we rowaýatlar barada taryhyň saralan sahypalary hem kemsiz gürrüň berýär. Bütündünýä taryhyna umumy göz aýlajak bolsaň, dünýäniň döräninden tä kyýamata çenli bolan we boljak wakany, başga söz bilen aýdanymyzda bu barlygyň umumy taryhyny bilmek isleseň, onda Magtymgulyny öwrenmelidir. Ylym şahyryň döredijiligi bilen ençeme ýyllap gyýyklanyp gelse-de, heniz ýekeje meselede öz doly çözgüdini tapanok. Şolaryň arasynda şahyryň döredijiliginde ulanylýan halk dessanlary we rowaýatlar meselesi esasan orny eýeläpdir.

Eýsem, şahyr dessanlary we rowaýatlary öz döredijiliginde nähili ulanyp bilipdir? Olary peýdalanmakda näme sebäp boldyka? Halk döredijiligini öwrenmekde uly itergi beren zat nämeke?

Şu sowallar bizi kiçi göwrümli kespik işi alyp gitmegimize itergi boldy. Sebäbi ony öwrenmekligimiz bizi öz taryhymyza, halk döredijiligine dplanmaklygymyza uly mümkinçilik döredýär. Sebäbi söz ussadyňyň biziň günlerimize galdyran sünnälenip ýazylan setirlerinde dessanlaryň we rowaýatlaryň uly hormat bilen ýatlanmagy, olaryň asyl keşbini şol hakdaky maglumaty göz önümize getirýär. Şonuň üçinem azda bolsa alymlarmyz häzirki garaşsyzlyk döwrümüzde ony öwrenmekligiň, ony yzarlamagyň uly ýodasynda iş alyp barýarlar.

Allahynyň döredijiliginde duş gelinýän dessanlaryň we rowaýatlaryň hersiniň aňyrsynda bir kyssa ýatan bolmaly. Biziň bu temamyzyň maksady hem şol kyssalara salgylanyp, dessanlaryň, rowaýatlaryň hakyky beýanyny anyklamakdan, oňa teswiri bermekden ybarat. Esasy wezipeleri bolsa, häzirki Garaşsyz döwletimizde geçmişe nazar aýlanýan döwrümüzde şahyryň döredijiliginde ýatlanan dessanlary we rowaýatlary ýüze çykarmak, olaryň häzirki zaman ähmiýeti we ýene-de olary bu günki nesillere tanyşdyrmak, mälim etmek hem-de olaryň nä derejede şahyra ýetiren täsirini açyp görkezmekden ybarat.

Netije

Pikrimizi jemläp aýsak, Allahy käbir gapma-garşy pikirleriň bardygyna garmazdan, döwrüň wajyp meselelarni anyk taryhy wakalary bilen utgaşdyryp bilen şahyrdyr. XVIII asryň 90-njy ýyllarda doglup, XIX asryň 70-nji ýyllarynda hem aradan çykan bu söz ussadyňyň edebi döredijiligini öwrenip, halk köpçüligine hödirlemäge wagt ýetdi. Allahynyň edebi mirasy ýüzlerçe goşgyny öz içine alýar. Şeýle bolsada onyň edebi mirasy biz dolulygy bilen ýetp gelmändir. Şahyryň ýekeje golýazmasyna esaslansaň, onuň möçberi örän uly bolup, şahyr örän köp eser ýazandygyny aňladýar. Emma bu golýazma dagap, onyň onlarça sahypasy ýitipdir. Golýazmany göçiriji öz goýan paginasıyasy boýunça onuň ahyrynda 190 diýen san bar. Bu bolsa onuň jemi 400 sahypadan hem köpräkdigini aňladýar. Emma häzir golýazmanyň 148 sahypasy galyp, 252 sahypasy ýitipdir. Şeýle bolansoň Allahynyň döredijiligini hertaraplaýyn öwrenip bolmajaklygy öz-özünden mälimdir.

Bu ugurda belli bir ýazgynlyk diňe XX asyryň ellinji ýyllarynyň ahyrlarynda duýlup başlandy. Şondan bäri geçen döwür içinde şahyryň örän baý, köp taraply hem çylşyrymly döredijilik mirasyny düýpli öwrenmegiň ylmy metodologiýasy döredildi. Dogry, bu metodologiýa döwrüň ideologiki nogsanlarynda halas dälidi. Şeýle-de bolsa, ol şahyryň döwrüni, terjimehalyny, döredijiliginiň sotsial-filosofiki manysyny, Gündogar edebiyatynyň däpleri bilen baglanysygyny we birentek beýleki meseleleri ylmy nazardan yzygiderli hem rejeli öwrenmäge mümkinçilik berdi.

Ine şu zeýilli dürli sebäplere görä şahyryň döredijiligini giňişleýin öwrenmeklik zerurdygyny aýratynlykda belläp ötmek zerurdyr.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Karimow I.A. Milliý istiklol goýasy, asosiý tuşunça wa tamoyillar. Toşkent, «Uzbekiston», 1997.
2. Atajanow A. Saýasy güzer. Aşgabat, «Türkmenistan», 1990.
3. Türkmenistanyň ylymlar akademýasynyň kärdeşler agzalygy tarapyndan “Allaguly Allahy” Aşgabat. 1979.
4. Türkmenistanyň ylymlar akademýasynyň kärdeşler agzalygy tarapyndan Seýdiniň “Saýlanan goşgulary”. Aşgabat. 1926.
5. A.N. Samaýlowiç “Gündogar edebýady barada” makalasy. Moskwa. 1927.
6. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondy. Inw.N.5, 20 sah.
7. A.N. Samaýlowiç. Türkmenistan edebýatynyň taryhynda ”Türkmenistan”, 1927; 17-fewral.
8. Rejebow R. Edebiýat ylmynda degişli terminleriň sözlügi. Aşgabat, «Türkmenistan», 1966.
9. Rejebow R. Liriki mazmun we şygyr sungaty. Aşgabat, «Ylym», 1968.